

BİBLİYOGRAFYA :

TBMM Sicil Arşivi, Dosya nr. 622, Albüm sıra nr. 104; TC Emekli Sandığı Arşivi, Dosya nr. 83-990-043; *TC Devlet Salnâmesi*, İstanbul 1925-26, s. 188-189; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar: Hayatları, Eserleri*, İstanbul 1933-36, IV, 1490; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul 1966), İstanbul 1979, s. 388-391; İ. Arar, *Hükümet Programları: 1920-1968*, İstanbul 1968, s. 205; Sadık Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi*, İstanbul 1973, s. 12-19; Fahri Çoker, *TTK Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983, s. 315-319; Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, İstanbul 1984, s. 100; İbrahim Agah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, s. 206-213; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1987, II, 403-405; Osman Keskiöğlu v.dğr., *Son Çağda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara 1989, s. 176-194; Neşet Toka, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritualizm) - İlk Temsilciler*, İstanbul 1996, s. 251-285; Mehmed Akif Ersoy, "Tenkid ve Takriz, Zulmetten Nûra", *SR*, X/245 (1329), s. 187-188; *TBMM Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi*, Dönem VIII, C. 16, Toplantı 3, 49, Birleşim 22, Ankara 1949, 50, Ö. 1, s. 446-452; *SR*, IX/214 (1375/1956), s. 221; "Şemseddin Günlaltay", *TD*, XII/16 (1961), s. 125-127; *TTK Bildiriler*, IV (1967), s. 2-6, 475-477; M. Şevki Aydın, "Mehmed Şemseddin'in Eğitim Anlayışı", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, Kayseri 1988, s. 237-252; "Şemseddin Günlaltay", *TA*, XVIII, 174-175; Kemal Karpat, "Türkler (Cumhuriyet Devri)", *İA*, XII, 403; "Günlaltay", *TDEA*, III, 404-405.

KÂMİL ŞAHİN

GÜNEŞ

I. DİNLER TARİHİ

II. KUR'AN ve HADİS

III. ASTRONOMİ

IV. EDEBİYAT

I. DİNLER TARİHİ

Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde *küneş* ve Kıpçak Türkçesi'nde *kuyaş* şeklinde söylenen kelimenin aslı *kün* (gün) olup dünyanın kendi etrafında bir defa dönüşünün aydınlık kısmı ile (*kündüz/gündüz*; karanlık kısmı *tün/dün*) onu aydınlatan gök cismine verilen addır (Clauson, s. 725, 729, 734).

İnsanlık tarihinde güneş kültüne tarih öncesi devirlerden itibaren rastlanmaktadır. Kendisine tapılan bir nesne olarak güneş, zamanla gelişen din sistemleri içinde soyutlaşmak suretiyle sembolik bir kavram haline gelmiştir. Başlangıçta güneşin hayat bahşedici özelliği ve sonraları zamanı tesbit etmekteki yararlılığı göz önüne alındığında güneş kültürünün değişik coğrafyalarda eş zamanlı

olarak başladığı kabul edilebilir. Bununla birlikte bilhassa soğuk kuzey iklimlerinde güneşin hayat verici özelliği, bu iklimlerde gelişen dinlerin güneş kültü anlayışlarını daha fazla etkilemiş olmalıdır. Zihni gelişmenin ileri basamaklarında güneşin semavî yönü takvim ve falcılık alanlarında da uygulamaya konulmuştur. Tarih öncesi devirlerde güneş kültüyle ilgili bilgilerin çoğu arkeolojik malzemeden gelir. Kuzey Avrupa'nın, Alacahöyük başta olmak üzere Anadolu'nun ve Kafkasya'nın çeşitli arkeolojik merkezlerinde yapılan kazılarda ele geçirilen Bronz Çağı'na ait çok sayıda güneş kursunun güneş kültüründe kullanıldığı bilinmektedir. Öte yandan arkeoloji terminolojisinde "svastika" (gamalı haç) denilen tarih öncesi bezeme motifleri de stilize edilmiş güneş kursudur.

Sumerler'de güneş tanrısı, kült merkezi Larsa olan Utu idi ve ay tanrısı Nanna'nın oğlu kabul ediliyordu. Her gün doğuşundan batışına kadar gökyüzünde dört fırtına ilâhı tarafından çekilen bir araba ile yol aldığına inanılırdı. Utu aynı zamanda adalet tanrısı idi ve dürüst insanların yardımcısı, kötülerin düşmanı kabul ediliyordu; yeminler de onun adı üzerine edilirdi. Utu, benzer fonksiyonlarla ve Şamaş (Ar. şems) adıyla Sâmi Akkadlar'a, gelişen Mezopotamya uygarlığı aracılığıyla da Anadolu'da oturan ve Hint-Avrupalı bir kavim olan Hititler'e geçmiştir.

Eski Mısır'da güneş kültüyle ilgisi bulunan tanrıların kozmogoni ile de yakından ilgili oldukları ve yaratılışta önemli rol oynadıkları görülür. İlk kozmogoni, güneş tanrısı Atum'u yaratıcı tanrı ve onun kült merkezi İunu (Heliopolis; geniş bilgi için bk. AYNİŞEMS) şehrini de yaratılış yeri olarak göstermektedir. Daha sonra panteonda güneşle ilgili başka tanrıların da ortaya çıktığı görülür. Bunların en önemlileri güneşin sabah, öğle ve akşam görünüşlerini temsil eden Amon, Ra ve Ptah üçlüsü idi. Horus da şahin şeklinde bir gök tanrısıydı ve gözlerinden bir güneş, diğeri ay olarak telakki ediliyordu. Uzun Mısır tarihinde zaman zaman Aşağı veya Yukarı Mısır'ın yükselmesi yahut birleşmesi gibi siyasî sebeplere bağlı olarak bazı tanrıların daha fazla önem kazandığı ve bazan da birbirleriyle özdeşleştikleri görülür. Önce Eski Krallık döneminde Ra, Heliopolis'te Atum'la Ra-Atum şeklinde özdeşleştirilerek ilk varolan tanrı sayılmış ve hem yer hem de gök tanrısı olarak kozmik

düzenin koruyucusu kabul edilmiştir. Daha sonra Orta Krallık döneminde hükümet merkezinin Thebes'e taşınması Ra'nın, kült merkezi bu şehir olan Amon'la birleştirilmesine yol açmış, böylece Aşağı ve Yukarı Mısır'ın millî tanrısı haline gelen Amon-Ra, tanrıların kralı ve aynı zamanda firavunların da babası sayılmıştır. Yeni Krallık dönemi firavunlarından IV. Amonofis (m.ö. 1363-1347), tahta çıktıktan kısa bir müddet sonra aslında güneşin tam zeval vaktindeki durumunun sembolü olan güneş kursunun tanrısı Aton'u, yani kavram olarak en güçlü güneşi tek tanrı ilân etti ve Akhetaton ("Aton'un ufkı"; bugünkü Amarna höyüğü) adını verdiği yeni bir şehir kurarak idare merkezini oraya taşıdı; kendi adını da Akhenaton'a (Aton'un hizmetkârı) çevirdi. Ancak diğer tanrılara tapınma yasaklanıp Aton devlet zoruyla hâkim kılındığı için halk tarafından benimsenmedi. Sonuçta Amon-Ra rahiplerinin başlattığı kanlı bir ayaklanma ile tarihin belgelerle tesbit edilebilen bu ilk monoteizmi ortadan kaldırıldı ve yine eski düzene döndü. Mısır'da güneşin değişik isim ve sıfatlarla da olsa daima en önemli tanrı durumunda bulunması, hayat vericiliğinin ve kozmogonideki yerinin yanı sıra firavunların babası sayılmasının da etkisiyledir.

Eski İran dininin bir taraftan Grek ve Roma, diğer taraftan Hindistan'ın Vedalar dönemi dinile etkileşimi söz konusudur; bu durum güneş kültü alanında da kendini göstermektedir. Eski Hint ve İran metinlerinde "gök" anlamına gelen Varuna ve "gün ışığı, aydınlık" anlamına gelen Mitra isimleri ortaktır. Avesta'da güneş *hvar* adını alır. Yasta'da (VI, VII) özel bir güneş kültürünün olduğu bilinmektedir. Bu, Bundahışn (V. 1-7) ve Sâyst lā-Sâyst'ta (XXI, 1-7) çeşitli açılardan dile getirilir. Fakat eski İran'ın en önemli güneş kültü tanrı Mitra etrafında teşekkül etmiştir. Zerdüşť öncesi dönemde kutsal antlaşma ve ışığın tanrısı olarak bilinen Mitra, Avesta'da savaşçı bir tanrı konumunda görülür ve bir ilâhi ona adanmıştır (Yasta 10). Zerdüşťi takviminin yedinci ayında kutlanan Mihricân bayramı da onun adına düzenleniyordu. Ahamenî metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ahura Mazda ve Anahita ile birlikte Mitra'ya da tapılmaktaydı. Mitra, Kuşan İmparatorluğu döneminde Mioro adını almış ve sikkelerde bir güneş ilâhı olarak tasvir edilmiştir. Temelde ışığın tanrısı olan Mitra hızlı atlarıyla

her gün güneşi çekmekteydi. Bütün bu özelliklerinin dışında bereketin ve refahın da tanrısıydı. Herodot, İranlılar'ın yeryüzü, ateş ve su gibi güneş için de kurban kestiklerini nakleder (*Tarih*, s. 71). Yine eski İran'da rahipler dışındaki insanların da güneş doğarken, öğle vakti ve öğleden sonra olmak üzere günde üç defa dua etmeleri istenirdi. Mitraizm'in zamanla İran topraklarının dışına taşarak özellikle Roma ve Anadolu'da mistik bir kült sistemi geliştirdiği görülür (I-IV. yüzyıllar arası; aş. bk.).

Hindistan'da güneşle ilgili kültler oldukça yaygındır. Her Hindü günlük faaliyetine güneşe dua ederek başlar. Bununla birlikte Hinduizm içerisinde bağımsız bir güneş dininden söz edilemez. Ancak Hint tanrılarından Varuna, Mitra, Surya, Savitri (Savitar), Vişnu, Dyaus güneşle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlandırılmıştır. Rig Veda'da güneş Surya adını alır; ayrıca başka pek çok isimle de zikredilir. Agni ve İndra ile birlikte Vedalar'ın üç büyük tanrısından biri olan, Rig Veda'daki on ilâhinin kendisine adandığı Surya, özellikle Kuzey Hindistan'da yaygın bir ilâh haline gelmiştir. Kuzeyde Kuşanlar'ın idaresi müddetince tanrı Surya etrafında Saura Hinduizmi adını alan özel bir mezhep gelişmiştir. XV. yüzyıldan sonra etkinliğini kaybeden bu mezhebin temeli, kutsal kitabı Sâmba Purâna'ya göre Surya veya güneşin yüceltilmesine dayanıyordu. Hindistan'da diğer bir Vedalar dönemi güneş tanrısı Savitri veya Savitar'dır. Bazan Surya ile özdeş kabul edilen bu tanrı Vedalar'da hayatın kaynağını meydana getirir. Hinduizm'deki üç büyük ilâhtan biri olan Vişnu da tasavvura göre hareket halindeki güneştir. Güneşle ilişkili bir başka tanrı ise gök tanrısı Varuna'nın gözü olduğuna inanılan Mitra'dır. İkisinin birlikte gökyüzünde zafer arabaları sürdüğü, 1000 altın sütunu ve 1000 kapısı olan gök saraylarında yaşadığı kabul edilir.

"Tanrıların yolu" anlamına gelen Japonlar'ın yerli ve millî dini Şintoizm'de Amaterasu güneş tanrıçası olarak düşünülmüş ve kendisine ibadet edilmiştir. İlk defa VII. yüzyılda yazıldığı kabul edilen Japon kozmogonisi, ülkenin ve insanların yaratılışını, iki kutsal kitap Kojiki ve Nihongi'de kaydedilen ilâhî çift İzanagi ve İzanami mitine dayandırmaktadır. İnanışa göre aslında kardeş olan İzanagi ve İzanami "göğün yüksek düzlüğü"nden yere inmişler ve birleşerek

seksen kara parçasını, seksen adayı ve 8 milyon tanrıyı yaratmışlardır. Onlar tanrıların ve insanların atalarıdır; ülkeyi ve bütün bitki çeşitlerini yaratan evrensel çifttir. Başlangıçta İzanagi gök-baba, İzanami de yer-ana olarak telakki edilmişti. Daha sonra anlatıma göre İzanami ateş tanrısı Kagutsuchi'yi dünyaya getirmiş, o da İzanami'nin ölümüne ve Yomi'ye (öteki dünya) gönderilmesine yol açmıştı. Bunun üzerine İzanagi Yomi'ye gitmiş ve İzanami'yi geri getirmeyi başarmıştı. Dönüşte ilk işi temizlenmek olmuş, gözlerini ve burnunu temizlemesinden güneş tanrıçası Amaterasu, ay tanrısı Tsuki-Yomi ve şiddetli fırtına tanrısı Susano-wo doğmuştur. Gökyüzü ve yeryüzünü kaplayan aydınlık bölgesi Amaterasu'ya, gece bölgesi ay tanrısına, okyanuslarla gizli varlıklar bölgesi de Susano-wo'ya tahsis edilmişti. Milâttan önce 660'ta başa geçen ilk Japon imparatoru Jimmu-Tenno, Amaterasu'nun doğrudan torunu olarak düşünülmüş, böylece güneş tanrıçası Japon dinindeki diğer tanrıların başı ve mikado (imparator) sülâlesinin de atası kabul edilmiştir. İnanışa göre Amaterasu insanların işlerini, özellikle mikadonun refah ve idaresini gözetken genel bir inâyete sahiptir. Şinto öğretisine göre, sembolü ayna olan Amaterasu göklerde görülebilen ve yeryüzünde bilinip saygı duyulan en büyük gerçektir.

Grek dininde Apollo ile Helios güneş tanrısı olarak kabul edilmişlerdi. Özellikle Apollo, babası baştanrı Zeus'la karşılaştırılan ve kendisine içten duygularla ibadet edilen büyük bir tanrıydı. Bu tanrı güneşin ısıtıcılığının, aydınlığının, musiki, kehanet, tıp ve okçuluğun tanrısı, sığırların koruyucusu, aklı ve fizikî yeteneklerin sağlayıcısı olarak biliniyordu; ay ve av tanrıçası Artemis de onun ikiz kız kardeşiydi. Olimpos tanrılarından olmayan diğer güneş tanrısı Helios, güneşin ulûhiyeti değil doğrudan kendisidir; Selene ile (ay) Eos da (şafak) titanlar soyundan gelen bu tanrının kız kardeşleridir. Önemli tanrılar arasında yer alan Helios'un doğduğu yerden başlayarak dünyayı çevreleyen Okyanus ırmağı üzerinden batış yerine doğru gökyüzü boyunca bir saltanat arabasını sürdüğü, karanlık saatlerde de altın bir kalyon içinde Okyanus'un derinliklerinden başlangıç noktasına, yani doğduğu yere doğru gittiği kabul edilmiştir. Mezopotamya'da olduğu gibi Grek dünyasında da güneş üzerine yemin edilir, ayrıca bi-

risinden intikam alınacağına güneşe yakarılırdı.

Belli başlı yerli Roma tanrıları arasında güneşe rastlanmamaktadır. Roma dini, başta Grek dini olmak üzere eski Akdeniz dinlerinden ve özellikle eski İran'da ortaya çıkmış olan Mitraizm'den önemli ölçüde etkilenmiştir. Persler'in Mitra (yenilmez güneş) ibadetinden son derece hoşlanan Romalı askerler, onu Tuna nehrinden Britanya'ya kadar bütün imparatorluk topraklarına yaymışlardır. Her ne kadar Mitraizm ilk defa milâttan önce 67'de Roma'ya ulaşmışsa da yayılması milâttan sonra II. yüzyılda, eğitimli sınıfların onun cazibesine kapılmasından sonra olmuştur. Mitra'nın Romalı askerler arasında çok sevilmesinin sebepleri askerlerin cesaret, itaat, açıkgozluluk, başarı ve kendine güvenini sembolize etmesidir. Diğer taraftan 270'lerde imparatorluğun bu inancı sahiplenmesi de onun yayılmasını hızlandırmıştır. Mitra'nın Roma dünyasına cazip gelmesinin diğer bir sebebi ise onun sır ve hikmet karışımı görüşlere sahip olmasıdır. Bu görüşler, ruhun ölümsüzlüğü ve yedi gezegen sahası boyunca yükseldiği inancı üzerinde yoğunlaşmıştı. Mitraizm'in Roma'da üstünlük sağlamasıyla Hristiyanlığın yükselişi arasında sıkı bir benzerlik bulunmaktadır. Mitra'nın da bir kayadan veya Hz. İsâ gibi mağarada bir bâkireden doğduğu, mucizeler gösterdiği, daha sonra Ahura Mazda'nın onu hakikat ve aydınlık tanrısı, arkasından da yüce varlığın güneş tanrısı haline getirdiği, nihayet göğe yükseldiği ve orada ölümsüzler arasına karıştığı, ayrıca kendisine inananlara yardım etmeye ve onları kutsamaya her an hazır olduğu inancı benimsenmişti. Mitraizm'deki bu hayatın son olmayıp sonsuz mutluluk veya acı dolu bir hayata geçiş olduğu, mahşer günü Mitra'nın çağırmasıyla ölümlerin kabirlerinden kalkacağı, dünyada iyilik yapanların göğe yükseleceği, kötülerin ise karanlıklar bölgesine atılacağı yolundaki inançlar da Hristiyanlık'takiyle benzerlik taşıyordu. Aynı şekilde hristiyanlardan önce Mitraistler'de haftanın ilk günü pazardı ve 25 Aralık da Hz. İsâ'dan önce Mitra'nın doğum günü idi. Mitraizm, IV. yüzyılın sonlarında diğer putperest kültlerle birlikte şiddetle yasaklanmış, Hristiyanlığın Roma'ya hâkim olmasının ardından da tamamen ortadan kalkmıştır.

Aztek kozmogonisine göre insanlığın yaratılışı, her biri büyük bir tanrı tara-

fından idare edilen beş döneme ayrılmaktadır. 1. Jaguar Güneşi. Bu dönemin nezaretçi tanrısı, sonunda kendini güneşe dönüştüren Tezcatlipoca idi. Onun zamanında jaguarlar insanları ve yeryüzünü imar eden devleri yemişlerdir. 2. Rüzgâr Güneşi. Kasırgaların dünyayı tahrip ettiği ve sonunda insanların maymunla dönüştüğü bu devrin nezaretçi tanrısı Ketzcalkoatl'dır. 3. Ateş Yağmuru Güneşi. Nezaretçi tanrı Tlaloc'tur. Yağmur tanrısı Tlaloc'un dünyaya ışık verdiği bu dönem bir ateş yağmuruyla sona ermiştir. 4. Su Güneşi. Su tanrıçası Chalchiuhtlicue'nin nezaret ettiği dönemin sonunda bir tufan gelip insanları balığa dönüştürmüştür. 5. Hareket Güneşi. Aztekler'in de yaşamış olduğu son kozmik dönemin adı dünyayı sona erdirecek olan zelzeleyi haber vermektedir; nezaretçi tanrı güneş tanrısı Tonatiuh'tur. Her dönemin sonunda tamamen yok edilen ve ardından daha yüksek bir derecede yeniden yaratılan insanların yaratılış amacı, insan yüreği yedirerek güneş tanrısının kuvvetini tazelemektir. Bu yüzden Aztekler savaşta ele geçirdikleri düşmanlarının yüreklerini güneşe takdim ederlerdi; böylece yaptıkları savaşlara da meşrûluk kazandırmış oluyorlardı.

Eski Türk dininde güneş kültü mevcutsa da güneş kozmogonide yer tutmamış, sadece gök tanrı inancına dayalı sistemin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Hunlar'dan itibaren kutsal kabul edilen güneş dişi, ay ise erkektir. Güneş ve ay insanın ölümlü olmasına karşılık ebedidir; ancak kendilerine ait güçleri yoktur, güçlerini ve ışıklarını tanrıdan alırlar. Altay Türkleri, güneşin kırıntılarından yaratılan ve insanlara daima iyilik getiren tanrı Suyla'ya da çok önem verirlerdi. Sibirya kavimlerinden Ostyaklar güneşe ve lekelerine bakarak fal açarlardı. Şamanlar üzerlerine ay ile güneşi temsil eden yuvarlak levhalar takarlardı ki bunlar da sihir amacıyla kullanılmaktaydı. Marco Polo'nun seyahatnâmesiyle Oğuznâme'deki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla güneş bayraklarda amblem olarak da resmediliyordu (Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini*, s. 106). Güneşin sembolik hayvanı ise kartal idi. Türkler'in Maniheizm'i kabul edilişiyle birlikte güneş dini önemini yitirmiş, ancak yine de Türkçe Maniheizm metinlerinde Kün Tegñri adıyla varlığını sürdürmüştür.

İbrânice Eski Ahid'de güneş için şemeş ve heres kelimeleri kullanılır; rabbinik

literatürde ise bazan "sıcaklık" anlamındaki hâmmâh kelimesine de rastlanır. Yahudi geleneğine göre güneş, mevsimlerin düzenlenmesi ve günün aydınlatılması için Allah tarafından yaratılışın dördüncü gününde meydana getirilmiştir (Tekvîn, 1/14-19). Güneşi yapan ve hâzırlayan Allah (Mezmur, 74/16) ona emir verir, o da itaat eder (Eyub, 9/7); ayrıca görevini yapmak suretiyle Allah'a hamdetmiş olur (Mezmurlar, 148/3). Güneş sonunda karacak (İşaya, 13/10; Hezekiel 32/7 vd.), fakat Allah'ın hâkimiyeti başladığında şimdikinden yedi kat daha fazla parlayacaktır (İşaya, 30/26; Enoch, 93/16). Bu ifadelerden, erken yahudi düşüncesinde güneşin sadece bir gök cismi olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Eski Ahid'de güneş, özellikle Filistin'deki güneş kültleri hakkında bilgi verilirken geçer. Buna göre bölgede Beth Şemeş (Yeşu, 15/10; I. Samuel, 6/9) ve En Şemeş (Yeşu, 15/7; 18/17) gibi önemli güneş kültü merkezleri vardı. Yahudilere bu kült kesinlikle yasaklanmış (Tesniye, 4/19) ve güneşe kulluk edenin taşlanarak öldürüleceği bildirilmiştir (Tesniye, 17/3-5). Bununla birlikte Yahuda Kralı Manasse bu kültü resmen kabul etmiş (II. Krallar, 21/3, 5), Kral Yoşiya ise yasaklayıp ortadan kaldırmıştır (II. Krallar, 23/5, 11). Ancak Hezekiel'in günlerinde dahi bu kültün yahudiler arasında mevcudiyetini sürdürdüğü görülmektedir (Hezekiel, 8/16). Rabbinik gelenekte güneşin nasıl yaratıldığıyla ilgili pek çok rivayet nakledilmiştir. Bunlara göre güneş ve ay eylülün 28'inde yaratılmış, başlangıçta ikisinin hacmi eşit iken sonradan ayın küçültülmüştür. Önce güneş Ya'küb'un hâmi yıldızıydı, fakat daha sonra Allah güneşi Esav'a, ayı Ya'küb'a uygun gördü. Cehennemde kötülere yakacak olan ısının kaynağı da güneştir. Ayrıca Yahudilik'te her yirmi sekiz yılda bir defa kutlanan "güneşe şükran" günü vardır. Son olarak 18 Mart 1981'e rastlayan bu günde Allah'ın güneşi yaratması ve güneşin bereketi takdis edilir.

Yeni Ahid'de güneşle ilgili inançlar geleneksel yahudi görüşü doğrultusundadır. Güneş yalnızca bir gök cisimidir ve herhangi bir kutsiyete sahip değildir (Matia, 13/43; Vahiy, 6/12). Bazan da ölümü sembolize etmek için kullanılmıştır (Matia, 27/45-56; Markos, 15/33; Luka, 23/44-49). Fakat Ortaçağ ikonografisinde güneşin Hz. İsa'nın sembolü olarak kul-

lanıldığı görülür. Romanesk sanatta zamanla hâkim olan Hz. İsa zamanı belirleyen güneşle özdeş tutulmuş ve bir güneş diski halinde tasvir edilmiştir. Hristiyan ikonografisinde Hz. İsa ve azizlerin başında bulunan hâlenin kökeni de bazı uzmanlarca aya, bazılarınca güneşe bağlanmaktadır.

Bazı araştırmacılar, Câhiliye dönemi dininin temelde yıldızlara tapmak olduğunu ve bütün tanrı isimlerinin özde Ay (baba), Güneş (anne) ve bunların kızları Zühre'den (Venüs) meydana gelen semavî üçlüye (trinity, teslîs) irca edildiğini söylemektedirler. Kur'ân-ı Kerîm'de, "Gecce ve gündüz, güneş ve ay O'nun âlâmetlerindendir. Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız güneşe de aya da secde etmeyin; onları yaratan Allah'a secde edin" (Fussilet 41/37) denilmek suretiyle Câhiliye Arapları arasında güneş kültünün mevcudiyeti belirtilmektedir (Cevâd Ali, VI, 51, 55). Tedmür kitâbelelerinde erkek olarak geçmesine rağmen Câhiliye Arapları güneşi dişi kabul etmişlerdi. Maînililer, Hadramutlular, Katabânîliler ve Sebeliler arasında güneşin bir tanrıça ve ay tanrısının kızı olduğuna inanılırdı. Arabistan'da güneş kültünün ne zaman başladığı bilinmemekte, ancak Câhiliye dönemi onomastiğinde sıkça rastlanan Abdüşems adından İslâmiyet'in çıkışına kadar yaygın biçimde devam ettiği anlaşılmaktadır (ayrıca bk. ARAP [İslâm'dan Önce Araplar'da Din]).

BİBLİYOGRAFYA :

- Clauson, *Dictionary*, s. 725, 729, 734; Herodotos, *Tarih* (trc. Muntekim Ökmen), İstanbul 1973, s. 71; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 230-232; G. L. Berry, *Religions of the World*, New York 1873, s. 24, 36-40, 53, 56-58; J. F. Clarke, *Ten Great Religions*, New York 1896, s. 96-98; S. Mathews — G. B. Smith, *A Dictionary of Religion and Ethics*, London 1921, s. 13-14, 30-33, 120-121, 133-134, 139, 229-230, 272, 301, 318, 410, 413, 429-432, 449, 461-462, 482; G. W. Gilmore, "Light and Darknes", a.e. s. 260; D. Saurat, *A History of Religions*, London 1934, s. 86 vd.; M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris 1949, s. 117-141; a.mlf., *Patterns in Comparative Religions*, London 1976, s. 231-233, 343; a.mlf., *Histoire des croyances et des idées religieuses*, Paris 1983, II, 349, 390-391; A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara 1955, s. 25, 34, 54-57, 152-159, 162, 167-168, 179, 189, 193; O. J. Wiseman, "Babylonia", *NBD*, s. 123-124; J. S. Wright, "Divination", a.e., s. 320-321; K. A. Kitchen, "Egypt", a.e., s. 351-352; T. C. Mitchell, "Moon", a.e., s. 841-842; W. J. Cameron, "Sun", a.e., s. 1223; H. Ringgren — A. V. Ström, *Religions of Mankind* (trc. N. L. Jensem), Philadelphia 1967, s. 34, 56-58, 134, 234, 294, 305-306, 345, 409-

411; H. J. Schoeps, *An Intelligent Guide to the Religions of Mankind*, London 1967, s. 53, 91-94, 117-123, 134-137; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 51, 55; F. H. Hilliarad, *How Men Worship*, London 1969, s. 15-28, 37-39, 75; N. Smart, *The Religious Experience of Mankind*, New York 1969, s. 33, 91, 185, 286-287, 293-299, 310, 317-320, 325-326, 333-334; a.m.f., *The World's Religions*, London 1989, s. 182-185, 193-199; G. van der Leeuw, *Le religion*, Paris 1970, s. 55-61; DCR, tür.yer.; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1972, s. 168; S. Morenz, *Egyptian Religion* (trc. Ann E. Keep), New York 1973, s. 16-30, 43, 66, 116-118, 144-145, 163, 174-179, 243-344; İsmail Raci al-Faruki, "The Ancient Near East: Mesopotamia", *Historical Atlas of the Religions of the World*, Mcmillan 1974, s. 3, 10-11; S. Lauchli, "Ancient Greece and Rome", a.e., s. 41; G. Parrinder, *Worship in the World's Religions*, London 1974, s. 40; T. Ling, *A History of Religion East and West*, Mcmillan 1974, s. 1-2; Behçet Necatigil, *Mitologya*, İstanbul 1978, s. 12-13, 17-18, 25; G. C. Vaillant, *Aztec of Mexico*, London 1978, s. 52, 176-180, 191-192; M. Bucaille, *Kitâb-ı Mukaddes, Kur'an ve Bilim* (trc. Suat Yıldırım), İzmir 1981, s. 54; J. Chevalier — A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982, s. 891-896; Ekrem Sarıkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1984, s. 27-28, 71, 74-75, 100-102, 121; Şaban Kuzgun, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanîflik*, Ankara 1985, s. 29-49; Hikmet Tanyu, *Türkler'de Tek Tanrı İnancı*, İstanbul 1986, s. 156; J. R. Hinnells, *Dictionary of Religions*, London 1988, tür.yer.; M. M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, İstanbul 1990, c. I; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, İstanbul 1991, II, 47-51; H. Biedermann, *Dictionary of Symbolism*, New York 1992, s. 330-332; Şinasi Gündüz, "Kur'an'daki Sâbiiler'in Kimliği Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türkiye İ. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun 1992, s. 43-81; Günay Tümer — Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 89, 107; M. Fatih Kesler, *Kur'an'da Yahudiler ve Hristiyanlar*, Ankara 1993, s. 44-48; J.-P. Roux, *Türkler'in ve Moğollar'ın Eski Dini* (trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s. 103-109; a.m.f., "Türkic Religions", *ER*, XV, 87-94; F. Challe, *Dinler Tarihi* (trc. Semih Tiryakioğlu), İstanbul, ts., s. 101-102; T. H. Gaster, "Sun", *IDB*, IV, 463-465; E. R. Pike, *Encyclopedia of Religion and Religions*, London 1951, tür.yer.; An. Pa., "Aztec", *EBr*, II, 937-939; David Carrasco, "Aztec Religion", *ER*, II, 23-29; Thorkild Jacobsen, "Mesopotamian Religions", a.e., IX, 447-466; Gherardo Gnoli, "Mithraism", a.e., IX, 580-582; S. Young, "Stars", a.e., XIV, 42-46; Jean Rhys Bram, "Sun", a.e., XIV, 132-143; F. von Oefele, "Sun, Moon and Stars (Introductory)", *ERE*, XII, 48-61; E. N. Fallaize, "Sun, Moon and Stars (Primitive)", a.e., XII, 62-65; S. Hagar, "Sun, Moon and Stars (American)", a.e., XII, 65-71; E. J. Thomas, "Sun, Moon and Stars (Buddhist)", a.e., XII, 71-73; M. A. Canney, "Sun, Moon and Stars (Hebrew)", a.e., XII, 80-83; A. S. Geden, "Sun, Moon and Stars (Hindu)", a.e., XII, 83-85; M. Anesaki, "Sun, Moon and Stars (Japanese)", a.e., XII, 88.

AHMET GÜÇ

II. KUR'AN ve HADİS

Veryüzündeki hayatı ve ilk dönemlerden beri insanları birçok bakımdan etkileyen güneş, Kur'an-ı Kerim'in üzerinde en çok durduğu iki gök cisminin biri olup (diğeri ay) Allah'ın üzerine yemin ettiği nesneler arasında yer alır; bu yeminin geçtiği 91. süre onun adını taşımaktadır (eş-Şems). Güneş Kur'an-ı Kerim'de otuz bir defa şems, bir defa da "gündüzün işareti" anlamında âyetü'n-nehâr adıyla anılmıştır (el-İsrâ 17/12). Güneşin ışık kaynağı, ayın ise yalnızca parlak olduğunu ifade etmek için bunların farklı kelimelerle nitelendirildikleri görülür. Güneş hakkında gösterici (mub-sıra), ziyâ ve yanıp parlayan bir lamba (sirâcün vehhâc) veya sadece lamba (sirâc) gibi benzetmeler yapılmış ve bu kelimelerin bir kısmı bazan tek başına zikredilmiştir (el-İsrâ 17/12; el-Furkân 25/61; en-Nebe' 78/13). Bunun yanında sadece aydınlık oluşu veya parlak kılındığı belirtilmiştir (Yûnus 10/5; el-Furkân 25/61; Nûh 71/16). Güneş için değişik sıfatlar seçilmesi, onun çeşitli durum ve işlevlerini açıklamak amacıyla, meselâ yanıp parlayan bir lamba veya bir çerağa benzetilmesi, enerji kaynağının kendi içinde bulunduğunu anlatmak için olabilir. Hz. Peygamber'in bazı hadislerinde cehennemle güneş arasında benzetmeler yaptığı görülmektedir. Meselâ, "Ateş (nâr) rabbine, 'Benim bir kısmım diğer kısmımı yiyor' diye şikâyetle bulundu. Yüce Allah da onun biri yazın, öteki kışın olmak üzere iki defa nefes almasına izin verdi. Mâruz kaldığınız en şiddetli sıcaklarla, sizi en çok üşüten zemheri işte budur" (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 10; Müslim, "Mesâcid", 185; İbn Balaban, IX, 277, nr. 7423) şeklindeki sözleriyle Resûl-i Ekrem'in, "güneşte devamlı surette hidrojen gazının helyuma dönüştüğü ve bu sırada ortaya enerji çıkarken bu gazın devamlı surette azaldığı" gerçeğini anlatmak istediği düşünülebilir. Yazın sıcak günlerinde öğle namazının serinlik çıkıncaya kadar ertelenmesini tavsiye ederken de Hz. Peygamber'in yine böyle bir benzetmesiyle karşılaşılmaktadır (bk. Müslim, "Mesâcid", 180). Kur'an'da cennetin mutedil iklimi anlatılırken de şems kelimesi "hararet" anlamında kullanılmıştır (el-İnsân 76/13).

Işık kaynağı olan gök cisimlerinin yaratılışı şüpheşiz ki sonradan vuku bulan

bir olaydır; daha önce uzayda mutlak bir karanlık hüküm sürüyordu. Konuyla ilgili âyetlerde karanlığın aydınlıktan önce zikredilişi bu gerçeğin bir ifadesi sayılabilir. Meselâ, "Hamd gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur" (el-En'âm 6/1) meâlindeki âyet ile, "Göklerle yer bitişik bir halde iken..." (el-Enbiyâ 21/30) meâlindeki âyetin tefsirinde Abdullah b. Abbas ilk önce ortada yalnız karanlığın bulunduğunu söyler (bk. es-Sâbûnî, II, 506). Işık veren kütlelerin bu duruma gelişini anlatmak için âyetlerde "ca'l" (yapma; yaratma, yoktan var etme) fiili, "mevcut bir madde ve nesneye belli şekil ve nitelikler kazandırma" anlamıyla kullanılmıştır. Buna göre yukarıdaki âyetle yer alan "önceleri göklerle yerin birleşik tek bir kütle olduğu" ibaresiyle, "gök adaların (galaksi) başlangıçta kızgın birer gaz bulutu iken (nebülöz) zamanla yıldızların ateş topu şeklinde yoğunlaşması üzerine bugünkü duruma geldikleri" ilmî tesbitinin dile getirilmiş olduğu düşünülebilir. Tek başına güneşin aydınlatma niteliği anlatılırken de daima ca'l fiilinin kullanıldığını görülür. Bazan da, "Allah göğün geçesini karartıp aydınlığını ortaya çıkardı" (en-Nâziât 79/29) âyetiyle, "O -karanlıkları- yarıp sabahları çıkarandır" (el-En'âm 6/96) meâlindeki âyetle olduğu gibi güneşin adı anılmadan aydınlatma olayına dikkat çekilir.

Kur'an'da diğer gök cisimlerinin olduğu gibi güneşin de hareketlerine yer verilmiş ve bu hareketlerden "sibâha" (yüzme) ve "cerâ" (akma) fiilleriyle bahsedilmiştir. İki âyetle geçen sibâha fiilinin her iki yerde de feleklerle birlikte kullanıldığı görülür: "O geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir felekte yüzmektedir" (el-Enbiyâ 21/33); "Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir felekte yüzmektedir" (Yâsîn 36/40). Bu âyetlerde felek ile gökyüzü (veya gök cisimlerinin yörüngeleri; bk. FELEK) kastedilmekte ve ayyla güneşin burada birbiriyle yarış içinde olmadan -birer gemi gibi- kendi rotalarında yüzdükleri bildirilmektedir.

Cerâ fiili ise güneşin ve diğer gök cisimlerinin büyük çaplı dairevî hareketleriyle ilgili olmalıdır. Bu konuda beş ayrı âyet bulunmakta ve bunların yalnız birinde (diğer dördü er-Ra'd 13/2; Lokmân 31/29; Fâtır 35/13; ez-Zümer 39/5) sadece güneşin hareketi söz konusu